

КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ – СРПСКЕ ИНКУНАБУЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: У раду осликавамо вријеме и положај Срба у БиХ (15-16. вијек) и штампање првих српских књига на овим подручјима, које имају значај српских инкунабула.

Кључне ријечи: инкунабуле, Горажданска штампарија, Босна и Херцеговина, Служабник, Псалтир, Молитвеник.

Кад су Турци дошли на Балканско полуострво, затекли су двије српске државе – Босну и Рашку. Пад српске државе под Турке десио се већ у другој половини 15. вијека. „Од битке на Марици (1371), када су покорили српске династије на југу, па до краја 15. века, када је покорена и последња слободна српска држава Зета, пропадале су, постепено или стално, редом српске државе и покрајине једна за другом“ (Станојевић 2001: 245).

Босанска држава је у периоду 15-16. вијека била знатно више скрушена у свим аспектима животног стваралаштва и рада (у политичким, културолошким и територијалним погледима) у односу на *златни* период владавине Твртка I Котроманића. С једне стране Турци, с друге – подијељеност и раслојеност гладног и уплашеног становништва, с треће – економска немоћ и културни банкрот, утицали су да је босанска држава само вијек послје Твртка била у потпуном мраку. И њене сусједне државе нису биле у зениту моћи, ипак – грчевито су се опирале свим надолazeћим стихијама. Босна као да се уморила од силних претходних борби, те је долазак Турака и културни крах дочекала погнуте главе – уплашено и немоћно.

У 15. вијеку је у Босни знатно ослабила централна власт. Земља је била исцјепкана на мање области, а нови државници су хтјели већу власт и моћ. Босна је под Турке пала одједном, док Херцеговина, као и Рашка и Зета, постепено – дјелимичним освајањем. Падом Деспотовине (1459) и Босне (1463) почеле су и српске миграције према сјеверу. Дио Срба селио се у

¹ vsbiljana@gmail.com

Угарску.² Дакле, ни непуни вијек дијели период од Маричке битке до потпуног турског освајања српских земаља.

„Турци су се појавили у Европи као муслимански народ, али су са собом повели мутну бујицу дервиша и њихових присталица, смутљивих или суманутих мистика, верских самозванаца, месија који су за своја учења узимали од великих пророка оно чиме су за себе могли везати разне приврженике“ (Самарџић 1994а: 9). Такав народ је заузимао Босну, и са собом донио своју културу и обичаје намећући их становницима босанске државе. Турци су босанске великаше затекли у несређеним односима, у свађи и препирци. Познато је да су краљ Стефан Томашевић и његов најмоћнији великаш херцег³ Стефан Вукчић Косача, чак око двадесет година били у сукобу и антагонизму. Подијељеност босанског краљевства посебно је била видљива у вријема рата с Дубровником (1451-1454). Краљ Стефан Томашевић покушавао је остварити јачу спољну политику истичући да се нико не може одбранити сам од Турака, већ заједничким снагама. Он је молио папу да га препоручи угарском краљу и да посредује уједињењу војних сила Угарске и Босне. Папа Пије II одазвао се молби, и сам схватајући каква опасност долази од Турака, те је 1461. године послао свога изасланика који је крунисао младог краља. Међутим, угарском краљу је овај потез засметао, јер је сматрао да су на тај начин обојица краљева доведена у равноправан однос, тј. на посредан начин порицао се вазални однос босанских краљева према угарским.

Падом српске Деспотовине под Турке 1459, Босна је постала прва карика у турском освајању. Нажалост, и унутрашњи односи у босанској држави постајали су све гори.⁴

Историјска судбина српског народа утицала је и на црквене прилике у Босни. Како је српски народ падао под турско ропство, тако су се све

²Крајем 15. и почетком 16. вијека Срби су се почели селити, и то масовно, у Далмацију, Хрватску, Славонију, Срем, Бачку, Банат (...) У тим опустошеним крајевима Срби су се насељавали бјежећи испред зулума. Обрађивали су земљу и чекали да се боре с Турцима (Станојевић 2001: 253). Једно вријеме је у Дубровнику живјела и босанска краљица Јелена, у Босни прозвана Мара, кћерка српског деспота Лазара, која је на крају отишла Турцима (Јиричек 2004: 394).

³ Стефан Вукчић Косача је свој изузетан положај у босанској држави формално нагласио 1448. године. Те је године узео титулу херцега, „која је у европској феудалној хијерархији долазила одмах после краљевске.“ Титулу „херцег од светог Саве“ носили су и његови наследици. Култ светог Саве их је повезивао са државом Немањића, у чијим оквирима су им и биле територије више од два вијека (Ћирковић 1994: 391).

⁴ Херцегов син Владислав тражио је од оца половину земље. Кад му је отац одбио дати земљу, Владислав је отишао султану по војну помоћ у замјену за 100000 дуката. Наравно, дукате није успио сакупити, те је на тај начин створена вазална област султану у моменту кад су се Турци већ припремали за велики поход на Босну.

теже прилике осјећале и у црквеним круговима. Историја Српске православне цркве може се подијелити у три основне групе, и то у периоду под туђинском влашћу. То су:

1. од 1459. и пада Деспотовине, до обнове Пећке патријаршије 1557;
2. од обнове Пећке патријаршије 1557. до њеног укидања 1766;
3. период када је српска црква у Турској била под управом Цариградске патријаршије, дакле од 1766. године (Самарџић 1994б: 7).

Истина, на својим рубовима и у дијаспори, Српска православна црква знала је бити под јурисдикцијом и других православних цркви. Улога српске цркве је значајна не само за духовни препород, већ и на сам културни опстанак српског народа. Снажан подстицај српској цркви да опстане и одржи православни дух под туђинском влашћу био је у њеном сопственом наслеђу. Српска црква је аутокефалност издејствовала 1219. године добивши „дозволу“ никејског патријарха и цара. Том приликом је Свети Сава цркву подијелио на осам епископија, потиснуо продор католичанства и ојачао вјерски дух народа. Кад су Турци освојили српске земље, они су нашли на Цркву која је:

- а) сопственом историјом оставила снажан печат на духовну баштину српског народа;
- б) његовала јак култ Немањића и својих светитеља;
- в) својим књижевним језиком примакла се разним областима умног стваралаштва;
- г) имала сагласно законодавство, снажне одредбе и унутрашње уређење, те развијену сликарску и градитељску умјетност.

Српска православна црква пратила је судбину свога народа. Она је водила своју борбу за очување традиције и опстанка под турском управом. Водила је још једну велику борбу – да буде ослонац српском народу и да њени вјерници не западну у таму богохуљења. Црква је била рука која је помагала да се у тами нађе свјетлост богомоље. Турци су уништили и похарали многе српске цркве. Уништавали су, углавном, мање цркве као да су „зазирали од великих цркава и манастира, као Дечана, Пећке патријаршије и Грачанице, јер су у њима изазивале страхопоштовање“ (Цвијић 1922: 412-413). Цркве су имале изузетно важну улогу за културни напредак. Тако се и прва српска штампарија у Босни и Херцеговини, а друга јужнословенска штампарија, управо, развила у цркви.

Штампарија у Горажду отворена је у малој задужбини Херцега Стјепана у старом средњовјековном граду у Сопотници на брду Градини, око 3

километра далеко од Горажда. Горажде је у том периоду било у власти Косача и у историјским списима спомиње се као трговачки средњовјековни град. Село у којем је црква смјештена зове се Доња Сопотница.⁵ Цркву је подигао Херцег Стјепан и посветио св. Ђорђу. У зидинама ове цркве у 16. вијеку постојала је прва штампарија са подручја БиХ. Црква је у 16. вијеку проширена пијевницом, а касније и звоником.

Цркву су градили мајстори из Дубровника. Саградили су је у чисто западном изгледу са оштрим сводом и оштрим лучним појасевима са једном апсидом, без кубета и нартекса. Црква је скромна украсима.

У овој цркви, исто као и у Добруну, постоји случај копања гробља. То је иначе карактеристично за цркве у Босни. Тако је и ова црква подигнута у средишту средњовјековног босанског гробља. Кнез Радосав Ширинић и његова жена укупани су испред ове цркве и касније, приликом проширења цркве, помакнути. Херцег није подигао цркву у граду, већ у малом заклоњеном селу, из простог разлога што су се српски манастири подизали, иначе, даље од вароши и градова, у заклоњеним мјестима гдје има воде, шуме и превасходно мира.

Црква је у средњовјековном периоду имала вишеструки значај за српски народ. Она није била само молитвено стјечиште, већ и културолошко. Народ се у црквама богатио и духовно и свјетовно. Није онда ни чудо што су прве српске штампарије нашле своја уточишта управо међу црквеним зидовима.

Инкунабулама називамо прве примјере штампаних књига. Почевши од ове опште дефиниције може се рећи да су књиге *Горажданске штампарије* прве штампане инкунабуле са подручја БиХ. Ове прве штампане књиге са подручја Босне и Херцеговине духовног су карактера и најавиле су ново културно раздобље у историји књиге и писма у Босни. *Служабник*, *Псалтир* и *Молитвеник*, тј. прве књиге *Горажданске штампарије*, „s pozicije domaćeg tiskarstva imaju vtjednost inkunabula u širem smislu, kao prve tiskane knjige na ovom tlu“ (Хунски 1987: 11). С обзиром на то да је ријеч о црквеним текстовима, инкунабуле нам својим садржајем показују правац у којем се кретао вјерски живот Срба у Босни и Херцеговини. Преписане са грчког оригинала, ове инкунабуле нам показују двије битне ствари.

1) Без обзира на ропски положај босанскохерцеговачког становништва у 16. вијеку, православни народ нашао је вјеру у Бога и духовно отјелотворење је његовао кроз књиге и културу,

2) Без обзира на актуелну политичку ситуацију и културни мрак, штампарија у Горажду почела је с радом одмах послје Гутенбергове и Це-

⁵ *Сопот* је шупље дебло кроз који се своди млаз воде на млинско коло.

тињске штампарије, тј. штампане књиге у Босни нису чекале дуго у односу на европске. Овај податак је изузетно значајан кад се зна да је уопште писменост у Босни била на слабом нивоу развоја, те да су Турци својим законима и наредбама отежавали развитак писмености у Босни. Књиге су штампане по угледу на грчке црквене књиге, тј. по грчком канону који је донекле прилагођен српском (нпр. од грчког оригинала су преузети акценти и уопште сви надредни знаци, а да при томе нису прилагођени српском изговорном језичком подручју).

Разумљиво је зашто су прве инкунабуле у Босни теолошко-религиозног карактера. Наиме, требало је подићи духовну грађанску свијест у тешким временима под Турцима, а истовремено се не удаљити од других православних матица. Те теолошко-филозофске и обредно-религиозне књиге су показатељ да је грађанин БиХ био више окренут цркви и вјери него што је то данас случај. У односу на сусједне земље, у Босни не налазимо ниједан примјерак књига познатих ренесансних стваралаца које су штампане до 1500. године. Дакле, инкунабуле су имале тачно одређене садржаје, а то су: теолошко-филозофски и обредно-религиозни. Нема инкунабула са научним садржајем (нпр. из области лингвистике, математике ...), па чак у Босни нема ни издања античких и латинских пјесника, филозофа, теолога и хуманиста (до периода који смо истакли) – Тибула, Аристотела, Хорација, Хомера, Платона, Цицерона, Овидија (...)

Иако по времену и карактеру *Горажданска штампарија* иде у корак са другим европским, ипак у односу на штампарије у Италији, Француској и другим европским земљама била је знатно скромнија у тиражу, разноврсности наслова и садржаја. Горажданска штампарија се ограничила на три наслова: *Служебник (Литургија)*, *Молитвеник* и *Псалир са последованијем*, при томе чак *Служебник* и није штампан у Горажду већ управо у Италији, одакле је штампарија пребачена у Горажде а послије у Румунију. Српски сељак налазио је утјеху у црквеним књигама и бесједама, а не нпр. у Дантеу или Аристотеловим филозофским расправама. Црква је била његов ослонац. То је и разлог што су босанске инкунабуле религиозног карактера. Дакле, политичке и историјске околности у Босни одредиле су и карактер српских инкунабула. Инкунабуле су доказ да су се Срби одупирали програмској турској исламизацији и залагали се за очување вјере и цркве.

Назив ИНКУНАБУЛА први пут је употребио Нијемац Bernard von Mallinckrodt, и то за најстарије штампане књиге; док је Француз Philippe Labbe 1653. год. тим називом означио штампане књиге до краја 1500. године (Стипчевић 1985: 311). И у српском језику се усталио овај назив, који је преузет из латинског а значи *колијевка*. Међутим, други народи поред термина *инкунабула* користе и неке друге појмове, нпр.: Нијемци – WIEGENDRUCK,

Енглези – EARLY PRINTED BOOK, Хрвати – ПРВОТИСАК и слично. Већ од 17-18. вијека почиње интензивније проучавање првих штампаних књига, јер се схватила њихова изузетна важност на историјском и културном плану. Проучавање инкунабула у нашим и сусједним земљама започето је у 19. вијеку. У покушају да се састави један општи каталог свих инкунабула, 1904. године основана је посебна комисија при Пруској државној библиотеци на челу са Конрадом Хаеблером (Стипчевић 1985: 312).

Наука која се бави проучавањем инкунабула јесте *инкунабулистика* (Бошњак 1970). Задатак ове науке јесте проучавање свих проблема у вези са овом појавом, а то су: развој слова, проучавање самог текста, културна и историјска њена важност, распрострањеност, састављање пописа инкунабула које су штампане у Европи, појединачно по библиотекама и градовима и слично. У развоју ове науке почасно мјесто заузима Ludwig Main који је у свом дјелу *Repertorium bibliographicum* изнио основна начела библиографског описа инкунабула и на тај начин поставио темеље модерној инкунабулистици. У том је дјелу описао чак 16300 инкунабула.

Инкунабуле су у оквирима босанскохерцеговачког културног наслеђа сачуване и у примјерцима штампаним латиничним и ћириличким словима. Напомињемо да је ријеч о о штампаним књигама до 1500. године. Латиничне инкунабуле су се посебно његовале у фрањевачким библиотекама. Ћириличке инкунабуле су долазиле из штампарије кнеза Ђурђа Црнојевића, господара Зете. „Књиге *Oktoih* (1494) и *Psaltir* из ове тискаре нашле су се већ у XVI стољећу у рукама босанских калуђера у Чајничу, Сарајеву и у Травнику као неопходна литература у литургијским обредима“ (Хунски 1987: 15). Међутим, неколико примјерака из старе штампарије на Цетињу, у којој је радио јеромонах Макарије, по наредби Ђурђа Црнојевића, нису могли опслужити и задовољити све потребе православне цркве у Босни и Херцеговини. То је био и разлог оснивања штампарије у Сопотници крај Горажда. Ту су штампане три књиге: *Служабник* (штампан у Венецији гдје је штампарија прво почела са радом) и то 1519. године, *Псалтир* (1521) и *Молитвеник* (1523). С формалне стране гледишта књиге из ове штампарије не припадају кругу „Гутенбергове галаксије“, јер су штампане после 1500. године. Ипак, с позиције домаћег штампарства имају вриједност инкунабула у ширем смислу.

У Примјерку *Oktoixa* из Чајничка стоји ћирилички црквени запис: „Сију књигу купи поп Вук у Дмитра Поповића из Кржаве за 6 грошева“. У православној цркви у Сарајеву чува се инкунабула од 1686. године. Ријеч је исто о *Oktoixu*. На тлу БиХ сачувана су четири примјерка *Oktoixa*: у Травнику, Чајничу и два у Сарајеву.

Инкунабуле су за вријеме османске владавине биле неопходно и потребно штиво за литургијску употребу. У Босни су се прво појавиле инкуна-

буле из штампарије Ђурђа Црнојевића, а затим – 25 година касније – појавиле су се књиге из штампарије Божидара Вуковића. Његова штампарија је радила у периоду од 1519. до 1538. године у Венецији.

Највећи број инкунабула на босанскохерцеговачком терену чува се у старим фрањевачким библиотекама у Краљевој Сутјесци и Фојници. Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине посједује четири инкунабуле, Земаљски музеј двије, српске црквене општине у Чајничу и Сарајеву по двије, српска православна општина у Травнику и библиотека самостана „Марија звијезда“ у Бањој Луци чувају по једну књигу које су штампане до 1500. године (Хунски 1987: 10).

У Народној и универзитетској библиотеци БиХ чувају се и двије инкунабуле римских историчара Ливиус Титуса и Апијана.

Домаће:	У Млсцима:
Октоих првогласник црнојевићи 1494 (Окт. прв. црн. 1494).	Служабник Божидара Вуковића 1520 (1519?) (Сл. Бож. 1520).
Октоих петогласник црнојевићи 1494 (Окт. пет. црн. 1494).	Псалтир Божидара Вуковића 1520 (Пс. Бож. 1520).
Псалтир црнојевићи 1495 (Пс. црн. 1495).	Зборник за путнике Божидара Вуковића 1521 (Зб. Бож. 1521). Кратко и опширно издање.
Молитвеник црнојевићи 1495/6 (Мол. црн. 1495/6).	Зборник за путнике Божидара Вуковића 1536 (Зб. Бож. 1536). Вероватно је имао и краће издање.
Четворојеванђеље црнојевићи 1495/6 (Четв. црн.). Изгубљено.	Октоих петогласник Божидара Вуковића 1537 (Окт. Бож. 1537).
Служабник гораждански 1519 (1520?) (Сл. гор. 1519).	Минеј празнични Божидара Вуковића 1538 (Мин. Бож. 1538).
Псалтир гораждански 1521 (Пс. гор. 1521).	Молитвеник Божидара Вуковића око 1539 (Мол. Бож. *1539).
Молитвеник гораждански 1523 (Мол. гор. 1523).	Псалтир Вишенца Вуковића 1546 (Пс. Виш. 1546).
Четворојеванђеље рујанско 1537 (Четв. руј. 1537).	Зборник за путнике Вишенца Вуковића 1547 (Зб. Виш. 1547).
Октоих петогласник грачанички 1539 (Окт. грач. 1539).	Служабник Вишенца Вуковића 1554 (Сл. Виш. 1554). Поновљено.
Псалтир милешевски 1544 (Пс. мил. 1544).	Зборник за путнике Вишенца Вуковића 1560 (Зб. Виш. 1560).
Молитвеник милешевски 1546 (Мол. мил. 1546).	Псалтир Вишенца Вуковића 1561 (Пс. Виш. 1561).
Четворојеванђеље београдско 1552 (Четв. беогр. 1552)	Октоих петогласник вуковићи други (Окт. вук. II). Поновљен Окт. Бож. 1537.
Псалтир милешевски 1557 (Пс. мил. 1557).	Триод песни Стефана од Скадра 1561 (Триод п. Ст. 1561).
Четворојеванђеље мркшиначко 1562 (Четв. мркш. 1562).	Зборник Јакова од Камене Реке 1566 (Зб. Јак. КР 1566).
Триод цветни скадарски 1563 (Триод шв. ск. 1563).	Псалтир Загуровићев 1569 (Пс. Заг. 1569).
Триод цветни мркшиначки 1566 (Триод цв. мркш. 1566).	Молитвеник Загуровићев 1570 (Мол. Заг. 1570).
У Румунији:	Служабник загуровићи око 1570 (Сл. заг. *1570). Касније поновљено.
Минеј празнични Коресијев 1580. Поновљен Мин. Бож. 1538.	Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова 1572 (Зб. Ј. Крајк. 1572).
Триод цветни Јована Светогорца 1649. У Трговшту, редакција и штампа за српске црквене потребе.	Зборник мали Стефана Паштровића и Саве Дечанца 1597.
	Псалтир Ђинамијев 1638 (Пс. Ђин. 1638).
	Псалтир српскословенски непознате штампарије XVI в.

Општи преглед штампаних српскословенских књига у домаћим и венецијанским штампаријама, као и књига српске редакције које су настале у румунском штампартству.

„Црна умјетност“, како су неки називали штампарство, имала је велики значај и то не само историјски, већ и књижевни и покретачки за подизање и јачање духовног живота. Књиге су постале доступније а филозофска и религиозна мисао шире изражена. Човјек је тежио бољем и квалитетнијом образовању и духовном напретку, а то му је омогућено појавом првих штампаних књига. Књига је попримала димензије општенационалне и ширила је своју мисао знатно даље него што је човјек прије појаве штампарија могао и замислити.

Дакле, „црна умјетност“ у БиХ појавила се у храму светога великомученика Христовог Георгија у мјесту Горажде. „Некада знатно трговачко место Горажде, у кнежевини и за времена Великог војводе Сандаља, `на реце Дрине`, а у близини Сандаљевог утврђеног града Сомобора, у коме је он често и дуго боравио, и кроз који град су тада пролазили многи путници, трговци и други намерници, пре свега они из Дубровника, али и други и од другде, на путу за Србију и даље за Балкан, до Цариграда, изненадно је постало знатно место и у историји српске писмености, књижевности и културе“ (Пантић 2008: 17), јер је, управо, у том граду заснована друга штампарија на српском тлу.

Литература

- Бошњак 1970: М. Бошњак, *Slavenska inkunabulistika*, Zagreb: Mladost.
- Жиричек 2004: К. Жиричек, *Историја Срба*, књига I, Пирот: Pi-press.
- Пантић 2008: М. Пантић, „Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. вијека“, у: *Горажданска штампарија 1519-1523*, Београд – Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Самарцић 1994а: Р. Самарцић, „Турци у српској држави“, *Историја српског народа*, трећа књига први том (III-1): Срби под турском влашћу (1357-1699), Београд: СКЗ.
- Самарцић 1994б: Р. Самарцић „Српска православна црква у XVI и XVII веку“, *Историја српског народа*, III-2, Београд: СКЗ.
- Станојевић 2001: С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд: ИП „ВООК“.
- Стипчевић 1985: А. Стипчевић, *Povijest knjige: stare kulture srednjeg istoka*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Ћирковић 1994: С. Ћирковић, „Пад Босне и покушаји отпора турском освајању“, *Историја српског народа*, друга књига, Београд: СКЗ.

Цвијић 1922: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд: САНУ.

Хунски 1987: В. Хунски, *Ogledi iz povijesti bosanskohercegovačke knjige*, Сарајево: Друштво библиотекара Босне и Херцеговине.

Biljana S. Samardžić

EDITIONS OF GORAŽDE PRINTING HOUSE AS SERBIAN INCUNABLES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The paper reflects on the position of Serbs in Bosnia and Herzegovina during 15th and 16th century, and on printing the first Serbian editions in this area that are valued as Serbian incunables.